

**АЛИШЕР НАВОЙНИНГ ИЖТИМОЙИ-ФАЛСАФИЙ
ҚАРАШЛАРИДА “АДОЛАТЛИ ЖАМИЯТ”
ТУШУНЧАСИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ**

Хўжаев Даврон Нуриддинович

Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти

Аннотация

Ушбу мақолада Алишер Навоийнинг ижтимоий-фалсафий қарашларида “одил шоҳ ва адолатли жамият” тўғрисидаги қарашлари таҳлил этилган. Маълумки, Алишер Навоий ўз асарларида инсон манфаатларини ва унинг бахту камоли, адолатли жамиятга эришишнинг сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, ижтимоий, маънавий, фалсафий, эстетик, диний, ахлоқий воситаларини теран таҳлил этган. Навоий ўзининг кўплаб асарларида ҳукмдорларни огоҳликка, адолатга чорлаб, айтилган, «бир соатлик адолат, икки дунё ибодатидан яхшироқ» деган, муқаддас ҳадисни унутмасликка даъват қилади.

Калит сўзлар: Алишер Навоий қарашларида “одил шоҳ ва адолатли жамият”, инсонпарварлик, адолат, идеал шаҳар, идеал жамият, Низомий Ганжавий, “Искандарнома”, Абдурахмон Жомий, “Хирадномаи Искандарий”.

Марказий Осиё маданий тарихида Форобий, Беруний, Амир Темур, Улуғбек, Жомий ва бошқа мутафаккир ва давлат арбоблари

сингари Навоий ҳам ўрта аср шароитидаги ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётда катта нуфузга эга бўлиб, халқларимиз тарихи ва тақдирида чуқур из қолдиргандир.

Алишер Навоийнинг давлат ҳақидаги қарашлари туб моҳиятини, аҳамиятини яхши тушуниш учун ўша вақтлардаги шароитларни эсга олиш шартдир. Маълумки, улкан марказий давлат, империя яратган Темурнинг ворислари орасида, ҳокимиятга даъвогарлар ўртасида дахшатли низолар алангаланиб, принципсиз, тўхтовсиз ўзаро урушлар авж олиб кетади. Халқ хўжалиги барбодликка тушади, халқнинг пешона тери билан яратилган бойликлари, меҳнатга қодир одамларнинг аксарияти ўзаро урушларни олиб бораётганларнинг халқ манфаатларига зид мақсадлари хизматига қўйилади. Темур империяси емирилади, марказий идора системаси бузилади, майда-чуйда давлатлар майдонга келади. Бир давлатга тобе бўлган вилоятлардаги ҳокимлар баъзан ўзларини мустақил олиб борар эдилар, ўзлари формал тобе бўлган давлатга қарши кўпинча исёнлар кўтариб турар эдилар.

Бу ҳолат мамлакатнинг иқтисодиётига, халқнинг аҳволига, салбий таъсир этар, ҳар ерда ўзининг фалокатли, қонли изларини қолдирар, халқ бахтини, саодатини, унинг тинч яшашини поймол этар, мамлакатни, ижтимоий ҳаётни орқага тортар эди.

Навоий золим подшоҳлар, разиллар ҳақида сўзлаб, уларнинг халқ, мамлакат душманлари эканликларини фош этади, уларнинг ярамасликларини, саройдаги ифлос ҳаёт образларини, май-базмларни қоралайди.: “Бир дирам учун юз ҳақни ноҳақ эткувчи ва оз қарам учун

кўп “ло” ни “наам” битгувчи. Ва бир сабат узум учун бир боғни куйдурмакдин ғами йўқ ва бир ботмон буғдой учун бир хирмонни совурмакдин алами йўқ...”[1],”Омий қозики май ичкай – ўлтургулукдур ва дўзах ўтиға етмасдин бурун куйдургулукдур”[2].

Навоий ўзларини худонинг ердаги вакили деб, ўзларига илоҳий тус бериб халқни талон-торож этувчи, халқни алдаш каби разил ишлар билан машғул бўлувчи нойибларнинг илоҳий ниқобларини йиртиб ташлайди.

Навоийнинг давлатга, ҳокимларга, разолатга бўлган муносабати, уларни шафқатсиз танқид этиши маълум маънода пассив характерга эга эмас. Навоий қанчалик тинчлик севувчи, шафқатли, мулойим қалбга эга бўлмасин, шунга қарамасдан у адолатсизлик усул идорасини, разилларни йўқотишга ҳаракат қилади, одамларни шунга чақиради, озор берувчи, тузалмас разилларни шафқатсиз жазолаш кераклигини айтади.

Қизиқарлиси шундаки, бу ишларни амалга оширишда, адолат ўрнатишда, поймол этилган ҳақиқий инсоний ҳуқуқларни барпо этишда Навоий тарбия, ташвиқот, насиҳатнинг ролига қанчалик ишонмасин, у яна айтадики, бу воситалар орқали мавжуд ёмонликни яхшилаш, золимни, фосиқни адолатли, шафқатли, яхши қилиш мумкин эмас, уларга қарши куч татбиқ этиш керак. Маълумки, узок вақтлар мобайнида халқ ижодида идеал шаҳар, идеал жамият, жамоа ҳақидаги, яъни синфий қарама-қаршиликларсиз, бир-бирига антогонистик зид бўлган бойликсиз, қашшоқликсиз ва давлатсиз жамият, жамоа

хақидаги орзу, хаёл ёзма адабиётда ўз ифодасини айниқса, Низомий “Искандарнома”сида ва Абдурахмон Жомий “Хирадномаи Искандарий”сида топган. Идеал марказий давлати, унинг бошида турганлар қандай бўлиши, қандай мақсадни кўзлашлари керак, ҳокимият ҳамда ҳокимлар билан халқ орасида қандай муносабат бўлиши керак? Бу саволларга, Алишер Навоийнинг Фарҳоди, хусусан Искандари жуда яхши жавоб бўла олади. Навоийча, давлат бошида турган одам, подшоҳ халқ, мамлакат фойдаси учун, уларни тинчлик билан таъмин этиш учун марказий давлатнинг қанчалик ахамиятига эга эканлигини билиши ва шунга риоя қилиши керак, мамлакатнинг, давлатнинг мустақил бўлакларга бўлиниб, парчаланиб кетишига ва шундай ишнинг ташаббускорларига мутлақо йўл қўймаслиги лозим[3].

Навоийнинг идеал подшоҳи Навоий тасаввуридаги хақиқий инсоний сифатларни, гуманистик фазилатларни ўзида мужассам эттиргандир. У инсонларни бахтли қиладиган хақиқий фанлар (математика, тарих, табиийёт ва бошқа шунга ўхшаш) билан қуролланган, жамиятнинг сирри асрорини, яхши-ёмонларини билади, уларнинг хақиқийси зарарли эканлигини тушунади ва шу асосда фаолиятда бўлади. Навоийнинг марказий давлат ҳақидаги қарашида муҳим ғоя шу эдики, шоирча, ҳукмдор ижтимоий ҳаётнинг тизгинини ёлғиз ўз қўлида сақламасдан яъни мутлақ ҳукмдор бўлмасдан, унинг ҳуқуқи муайян даражада чекланган, бўлиши керак, у ўзининг атрофига катта-катта олимларни, яхши, ақли, соф виждонли, тадбирли, халқпарвар маслаҳатчиларни, ўзининг илмини халқнинг бахти

хизматига қўйган нуроний ақл эгаларини тўплаши керак. Подшоҳ шуларнинг маслахатлари билан ишлаши керак, ўз тадбирларини, чораларини, сиёсий фаолиятларини уларнинг ўткир ақли, идроки, инсофу виждони ўлчови билан ҳам ўлчаши ва шунга қараб иш қилиши шарт. Подшоҳ буларни ўзининг яқин одамлари, ёрдамчилари деб ҳисоблаб, улар билан бирга иш қўриши керак. Шундай қилиб, ҳақиқий олимлар шоҳга йўл кўрсаткичлик вазифасини ҳам ўтайдилар ва шоҳ уларга ўз қўлидаги бир машъал сифатида қараши лозим.

Навоий фикрича, подшоҳ халқнинг одил отаси, ҳам содиқ ўғлидир. У халқни, унинг молини, мулкини, бахтини, осудалигини дахлсиз нарса деб сақлайди, уларни бўрилардан қўриқлайдиган посбондир. Подшоҳ мамлакатнинг, халқ боғларининг ғамхўр боғбонидир. У, ўзининг бутун ҳаракатларида илму адолат принципларига асосланади, шуларнинг тантанасини таъмин этиш учун интилади, у ўзининг бутун ҳаракатларида биринчи навбатда халқнинг манфаатларини кўзлашликни назарда тутди.

Подшоҳ давлатни, ҳокимиятнинг ўзининг шахсий нафсларини, хирсларини таъмин этиш воситаси деб тушунмайди. Давлатга, ҳокимиятга, у халқ муассасаси, ўзига эса, уни идора этиш учун шу халқ тарафидан қўйилган раҳбар, бошқарувчи сифатида қарайди. Демак, подшоҳ давлатга, ҳокимиятга ўзининг хусусий мулки деб қарамасдан, уни мамлакатда адолат, тинчлик ўрнатиш, сақлаш, халқнинг истакларини, орзуларини амалга ошириш кууроли деб тушунади. Навоий подшоҳнинг яхши ёки ёмонлигини кўп жиҳатдан халқ қўли

билан, халқ кўзи билан ўлчайди, шоҳнинг яхши ёки ёмонлигини унинг халққа, халқнинг манфаатларига муносабатига кўра белгилайди.

Навоий мамлакатнинг, жамиятнинг яхшиланишида, ҳокимларнинг ақлли, тадбирли, одил бўлишида мамлакатнинг гуллашида, халқнинг хушбахт бўлишида олим ҳамда илмларнинг ролини, аҳамиятини юксакликка кўтаради ва айтадики, агар ҳокимлар ҳақиқий ҳаётий фанлар билан шуғуллансалар, қуроллансалар яхшини ёмондан ажрата оладилар, зарарларни билиб уларни йўқотадилар, уларнинг ўрнига халқ учун, мамлакат ва давлат учун фойдалиларни ўрнатадилар, ёмонга йўл қўймайдилар, яхшини хурматлайдилар.

Қисқача қилиб айтганда, Навоийча, илм, бир томондан, шоҳлар қўлида шундай бир қуёшки, унинг ёрдами билан шоҳлар ҳарёқни ёритадилар, обод қиладилар ва иккинчи томондан, ўзларининг номларини келажакда абадий қиладилар[4]. Шунинг учун Навоий қатъият ила ҳокимларни илм ўрганишга, фан билан қуролланишга чақиради. Навоийнинг бошқа илмлар билан бир қаторда тарих илмига, унинг равнақига, уни ҳам ҳокимлар тарафидан эгаллашга алоҳида аҳамият бериши, Мирхонд ва Хондамирларнинг илмий ишларини уюштириши, уларга тарих ёздириши, улар устидан ғамхўрлиги шу билан ҳам изоҳ этилади; Навоийнинг гўё тарихий Македонлик Искандарнинг саргузаштларини ёзганлиги (“Саддий Искандарий”) ҳодисаси шу билан ҳам изоҳланади; Навоийнинг бу “Садди Искандарий”сида Искандарнинг бу қадар катта муваффақият қозониб, деярли бутун дунёни забт қилишини таъмин этган омиллардан бири

унинг (Искандарнинг) илм билан яхши қуролланганлиги, катта олим бўлганлиги, улкан олимларнинг маслаҳатлари билан иш қилганлиги эканлигини зўр бериб кўрсатиши, таъкидлаши шу билан ҳам изоҳ этилади. Навоийнинг ўзининг тарих ҳақида ёзган асарларидан кўзлаган мақсади ҳам шу эди.

Навоийнинг бутун асарлари, хусусан дostonлари унинг байнанминаллигидан тўлиқ далолат беради. Бу Навоий гуманизмининг нақадар кенг кўламда эканлигини, нақадар чуқур эканлигини, нақадар олижаноб юксак маънога эга эканлигини кўрсатади.

Кимки инсон бўлса, кимки ҳақиқий инсоний кайфиятларга, хислатларга эга бўлса, унинг қайси тилда сўзлашига қарамасдан, қайси халққа, миллатга мансуб бўлишига қарамасдан, қайси бир ўлкада яшашига, қайси бир мамлакатнинг одами бўлишига қарамасдан, У, Навоийнинг маҳбуби, севгилисидир, демак, Навоий ҳар бир халққа ўз халқидек қараган. У ҳеч қачон бир халқни иккинчисига паст тутишни, ҳеч қачон бир халқни иккинчи халққа қарши қўйишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. У ҳамма халқларни баробар кўрган. У ўзбек халқига қандай ғамхўрлик кўрсатса, хинд халқига ҳам шундай ғамхўрлик қилган. У ўзбек халқини қанчалик бахт-саодат билан таъмин этишга интиланган бўлса, араб халқини ҳам худди шу даражада бахтли ва саодатли бўлишини орзу этган, у хитой халқининг тилакларини қандай ифодалаган бўлса, эрон халқига ҳам шундай самимий, юксак инсоний муносабатда бўлган. Хуллас, барча халқларни бахт оғушида кўриш

улуғ инсоний қалб эгаси бўлган гуманист Навоийнинг энг асосий олижаноб орзуси, мақсади эди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алишер Навоий. 13-том. Хазойин ул-маоний. Асарлар. Т.4. –Т., 1965. –Б.447.
2. Алишер Навоий. 13-том. Хазойин ул-маоний. Асарлар. Т.4. –Т., 1965. –Б.447.
3. Хайруллаев.М.М. Культурное наследие и история философской мысли .Т.Узбекистан.1985. –Б. 56
4. Аликулов.Х. Этические воззрения мыслителей Средней Азии и Хорасана XIV-XVвв. Т.;Фан.1992. 86-б.
5. Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик.1-т.491-б.
6. Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик.1-т.495-б.
7. Ўзбекистонда ижтимоий-ахлоқий ва гуманистик фикрлар тарихининг муҳим босқичлари.Т.:Фан.-2007. 187-б.